

MODERN MAGYAR ÁLLAMFÉRFIAK.

1. Tisza Kálmán.

III. Tisza Kálmán utolsó évei.

A ki az eseményeket figyelemmel kísérte, az előtt egy pillanatig sem lehetett kétséges, hogy Tisza Kálmán nem vonult vissza, hanem megbukott. Megbukott, mert rendszere, a mely valamikor megfelelt a nemzet szükségleteinek, mert lehetővé tette a bizonytalan és ingadozó pártviszonyok megszilárdulását, egyúttal meggátolta a további fejlődést is, melyet egy nemzet sem nélkülözhet. Tisza hosszú kormányzásának főeredménye volt a parlamenti rendszer megerősödése, és ezt az eredményt csak vaserélyével érte el. Az ő kormányzása előtt nem létezett sem hatalmas többség, sem hatalmas ellenzék. A többség önmagával lévén meghasonolva, nagyobb akciókra teljesen képtelen volt. Az ellenzékét terméktelen közjogi programja akadályozta meg abban, hogy valaha megvalósíthassa elveit. Tisza ezen anomáliák egyik felének véget vetett, a mennyiben hatalmas többséget teremtett, és ez kétségtelenül hasznos volt. De ugyanazok az eszközök, a melyekkel ezt a célt elérte, a szigorú fegyelem a pártban és a kíméletlen harc a párton kívül állókkal szemben, megakadályozták azt is, a mi az igazi parlamentarismus szempontjából ép annyira kívánatos lett volna, t. i. egy erős, életképes ellenzék létrejöttét. Ha Tisza képes lett volna, akkor, a mikor az első célt elérte, engedményeket tenni a másik cél érdekében, talán lehetségessé vált volna, az 1867-ben elkövetett hibák daczára is, teljes parlamentarismust meghonosítani nemcsak a forma, de a lényeg szempontjából is. Ámde Tisza erre nem volt képes. Ő azt a politikát, mely őt a hetvenes évek közepén az adott viszonyoknál fogva a helyzet urává

tette, föntartotta akkor is, a mikor a viszonyok teljesen megváltoztak. Ez csak arra vezethetett, hogy teljesen petrifikálja a pártviszonyokat, ez pedig éppen a ruganyos parlamenti rendszer követelményeivel homlokegyenest ellenkezik. Ha Tisza a nyolcvanas évek elején, a mikor a pártviszonyok állandóbb formát öltöttek, visszavonul vagy politikát változtat, a mint ezt kormányzásának utolsó évében Szilágyinak a kabinetbe való bevonása után megkísérelte, az elfogulatlan történet pusztán elismeréssel adózhatott volna neki, mert abban az időben politikája megfelelt a szükségleteknek. De a mi ebben a korban dicséretére válik, az bűnévé vált, mikor ez a politika tulajdonképeni czélját elérte. A mint egy jó ebédnél meg kell állni, a mikor az étel még ízlik, úgy a politikában is vissza kell vonulni, a mikor még lehetséges valamely uralom fentartása. E bölcs életszabályok megsértését az ember mindig *utólag* bánja meg.

Tisza Kálmán különben bukásában is igen méltóan viselkedett. Nem vonult duzzogva félre, hanem megmaradt — a mint ő monda — »közlegénynek«, és sohasem látszott rajta, hogy nagyon bánkódnék azon, hogy nem a „vén generális” többé, a kinek oly soká tekintették. Talán tényleg nem is igen bánkódott rajta. Utóvégre is, holtnak lenni nem oly nehéz, ha csak meghalni nem kellene, s ha a bukás kellemetlenségei nem léteznének, bizonynyal igen sok miniszter nem is csinálna rossz cserét, azzal, hogy felelősségteljes állását felcseréli a teljes nyugalommal. A magyar miniszterelnökök között kevés van, ki ily méltón viselte volna sorsát, mely utóvégre is természetes volt. Lónyay soká duzzogott és frondörösködött, a nélkül, hogy bátorsága lett volna nyíltan az ellenzékhez csatlakozni. Szapáry, Wekerle és Bánffy csak alkalomra vártak, hogy teljesen hátat fordítsanak a képviselőház forró küzdterének, a melyben közkatonák nem *akartak* lenni, vezérek pedig nem *lehetek* többé. Tisza Kálmán nem így tett, és ha kormányzása alatt mindenkitől megkövetelte, hogy saját nézetét a párt nézetének, saját érdekét a párt érdekének feláldozza, kormányzása után bebizonyította, hogy ő benne is megvan az az önmegtagadás, a melyet másoktól megkövetelt.

Jöttek különben idők, a mikor Tiszának ismét tér nyílt arra is, hogy személyesen befolyjék az ország ügyeibe. A Bánffy-kormány utolsó éveiben kezdett ismét előtérbe lépni és a halálát majdnem közvetlenül megelőzőt időkig folytonosan előtérben is maradt. Ezen szereplése a szabadelpúpárt legújabb történe-

tével szorosan összefügg és tán korai dolog, bírálatot mondani róla. De ez a szereplés annyira kiegészíti azt a képet, a melyet magunknak Tisza Kálmán politikai törekvéseiről, egyéniségéről, rokon- és ellenszenveiről alkothatunk, hogy ennek ismerete nélkül magát Tisza Kálmánt sem ismernők teljesen.

A Bánffy-kormány mintegy reincarnációja volt Tisza hosszú uralmának, azzal a különbséggel, hogy Bánffy nagy elődjének politikáját majdnem minden ponton túlságba vitte. Túlságba vitte a nemzeti kérdések terén, hol az erős nemzeti politika helyébe a türelmetlen chauvinismust tette. Túlságba vitte a választások befolyásolása terén, hol Tisza diszkrétebb, titkosabb elnyomatási eszközei helyett a nyílt erőszakot vette igénybe. Túlságba vitte az ellenzéki pártok kijátszása terén, hol Tisza finom taktikai fogásai helyett politikai ígéreteinek nyílt megszegésével operált. Tisza Kálmán sohasem nyilatkozott nyilvánosan arról, hogy mit tart szíve mélyén Bánffy politikájáról, de valószínűleg úgy gondolkodott róla, hogy az csak saját politikájának egy színleg erősebb, valóban azonban gyengébb reprodukciója és ezért támogatta őt. Hozzájárult ehhez még egy másik, személyes természetű körülmény is. Tisza Kálmán ugyanis a legnagyobb és valósággal meghatározó gondossággal arra törekedett, hogy fiának, Tisza Istvánnak jövőjét biztosítsa s e célból igyekezett azon körnek teljes érintetlen befolyását fentartani, a melyben az ő és fiának tekintélye uralkodó volt. Ez a kétféle ok feltétlenül Bánffy hívévé tette őt és annál inkább tette azzá, minél inkább tanúsítottak fenyegető magatartást azok, kiktől úgy Bánffy mint ő, saját befolyását féltethette.

Mikor aztán az 1898. évi nevezetes obstrukció bekövetkezett és az ellenzék az által, hogy a költségvetésnek, az indemnitásnak és az Ausztriával való kiegyezésnek idejekorán való létrejöttét megakadályozta, törvényenkívüli, és mondhatni törvényellenes állapotokat teremtett, (mert semmiféle szörszálhasogatással ki nem magyarázható az, hogy ez állapotokat Bánffy és nem az ellenzék idézte elő), Tisza Kálmán volt az, ki egész tekintélyét latba vetette Bánffy érdekében, nem törődve azzal, hogy ezzel csak a személye iránt táplált már-már szunnyadófélben levő gyűlöletet idézte fel ismét.

A helyzet akkor olyan volt, hogy sem az ellenzék, sem a kormánypárt nem volt teljesen ártatlan, de nem volt teljesen bűnös sem. Az ellenzék joggal érvelhetett azzal, hogy a parlament

nem tiszta választások útján jött létre, hogy hallatlan erőszakoskodások sok helyt meggátolták a valódi többség érvényesülését és hogy ennél fogva a népképviselő nem hű tükré az ország közhangulatának. Nincs pártatlan szemlélő, ki ez állításnak igazságát kétségbevonhatná. De bizonyos az is, hogy a választási visszaélések csak *nagyobbá* tették a többséget, mint a milyen tiszta választások mellett lett volna, azt azonban senki komolyan nem vonta kétségbe, hogy a kormánynak tiszta választások mellett is meg lett volna a maga jelentékeny többsége. Ki ebben kételkednék, az vegye szemügyre az 1901. évi *szabad* választások eredményét, számítson össze egyfelől minden ellenzéki és volt ellenzéki képviselőt, és másfelől minden régi szabadelvűpárti képviselőt és látni fogja, hogy számra nézve a régi szabadelvűpárt most is többségben van. Ismételjük tehát, hogy csak azt lehetett józan fővel kétségbevonni, hogy az *ilyen nagy* kormánypárti többség megfelel-e az ország közvéleményének, azt azonban, hogy a parlament többsége az ország többségét is képviselte, nem lehetett kétségbe vonni egy pillanatig sem.

Szükségesnek tartottuk e megkülönböztetést, mert *egy* esetet ismerünk, a mikor a kisebbségnek jogai vannak nemcsak a többséggel *szemben* (ilyenek mindig vannak), de a többség *felett* is, — s ez az eset az, a mikor a többség jogtalanul bitorolja a hatalmat. Ily eset itt nem fordult elő és ezért a kisebbségnek semmiféle néven nevezendő jogai nem voltak arra, hogy magát a parlament urává tegye. És ha mentségül az ellenzék javára akkor, a mikor az obstrukciós hadjáratot megindította, még fel lehetett volna hozni — a mi tényleg nem felelt meg a tényeknek — hogy azt hitte, miszerint az ország szabad választások mellett neki adta volna a többséget, elveszítette a jogot ezen mentség igénybevételére is akkor, a mikor Bánffy bukása után megszűnt, a törvénytelenül egybegyűlt parlament feloszlását megkövetelni. Ezért a magunk részéről az ellenzék akkori harczát nem tekinthetjük egyébnek, mint jogtalan terrorizmusnak. A kíméletlen harcz Bánffy ellen indokolt lett volna, az alkotmányos funkcióknak obstrukció útján való megakasztására az ellenzéknek sem elvben, sem az adott körülmények közt nem volt joga.

Ha ilyen körülmények közt a többség tagjainak túlnyomó része azon álláspontra állt, hogy a kisebbség igazi jogainak teljes elismerése mellett a többség majorizálását megengedni

alkotmányellenes volna, ez úgy elvben, mint az adott esetben, a melyben a hatalom bitorlásáról szó sem lehetett, teljesen érthető volt. Tisza Kálmán a párt ezen tagjainak álláspontjára helyezkedett és engedékenységről hallani sem akart. Disraely a parlamenti életnek ezen kiváló ismerője, mondatja egyik hőisével azt az axiómát: »*if you are not very clever, you should be conciliatory*« — ha nem vagy nagyon ügyes, légy conciliáns. Ez esetben ez a mondás nem vált be, mert azok bizonyultak ügyesebbnek, kik az engedékenység álláspontjára helyezkedtek, de Tisza Kálmán elég ügyesnek tartotta magát arra is, hogy az ellentállást szervezze s vezesse. E célból 1898. december 6-án a szabadelvű párt egyik értekezletén egy törvényjavaslat tervezetét nyújtotta be, a melynek értelmében a kormány felhatalmazandó lett volna arra, hogy az államháztartás terén mindazt keresztülvigye, mire különben csak az indemnitási törvény alapján lett volna joga és hogy a kiegyezés terén is az eddigi állapotot a viszonyosság feltétele mellett fentartsa. A tervezetet csakhamar aláírta 234 képviselő, — tehát a képviselőház tagjainak többsége. Tisza ezzel mintegy ország-világ előtt dokumentálni akarta azt, hogy a parlamenti többség a kormányt támogatja és hogy csak az ellenzék erőszakoskodása gátolja meg a szükséges felhatalmazási törvényeknek idejekorán való létrejöttét. A kormánypárt 32 tagja, köztük oly tekintélyes egyének, mint Szilágyi Dezső, gróf Csáky Albin és gróf Andrássy Gyula azonban megtagadták „*lex Tisza*” néven ismeretes hírhedt javaslat aláírását és ezzel világos jelét adták annak, hogy egyedül az engedékenység politikáját tartják célravezetőnek. Az ő álláspontjuk megkönnyítette a béke létrejöttét a jövő szempontjából, Tisza álláspontja inkább megfelelt a többség jogos érdekeinek és prestige-ének az előzményeket tekintve. Amazok álláspontja hasznosabb volt az ország szempontjából, Tisza álláspontja inkább megvédett bizonyos fontos, ha nem is kizárólagos fontosságú parlamenti elveket. Egyéni dolog, hogy ki melyik álláspontra helyez nagyobb súlyt. Az azonban bizonyos, hogy azok a kemény támadások, a melyeknek Tisza épen e javaslat miatt ki volt téve, indokolatlanok és igaztalanok voltak, mert az ő álláspontja mellett legalább is annyi érvet lehet felhozni, mint az engedékenységre hajló elemek álláspontja mellett és mindenesetre többet, mint az ellenzék álláspontja mellett.

Hogy abban az időben nem Tisza Kálmán politikája győzött, az az agg államférfiú politikai befolyására végzetes befolyással volt. A dolgok egyszerre oly irányba fordultak, mely Tisza Kálmánt mindinkább háttérbe szorította. Széli Kálmán kormányralépte oly politikai praxist honosított meg, mely a Tisza Kálmán praxisával homlokegyenest ellenkezett. A nemzeti pártnak a kormánypártba való beolvadása szaporította azon elemeknek számát, melyeket magában a szabadelvű pártban mélyreható antagonizmus választott el Tisza Kálmántól és híveitől. A kedvezőtlen gazdasági helyzet és különböző, régebben háttérbe szorult vagy háttérbe szorított gazdasági áramlatok erőteljes érvényesülése reakziót támasztott azon liberális gazdasági politika ellen, melynek Tisza Kálmán főképviselője volt. Ily körülmények közt természetes, hogy Tisza Kálmán mindinkább rosszul érezte magát abban a pártban, melynek ő volt apja és a mely most oly egészen más színezetet nyert, sőt hallatszottak épen a párt új elemei köréből hangok, a melyek szerették volna Tisza Kálmánt egyenesen kitessekélni a kormány hívei táborából.

A Tisza Kálmán és a kormánypárt közt fennforgó ellentétek később világosan kifejezésre jutottak, a mikor 1901 nyarán az összeférhetlenségi törvény került tárgyalás alá. Maga a törvény ugyanannyit ártott a parlament szellemi színvonalának, a mennyit a parlament függetlenségének használt, voltaképen azonban sem hátránya, sem haszna nem volt oly nagymérvű, hogy ma még érdemes volna reá sok szót vesztegetni. De az egész összeférhetlenségi hajsza mindennel, mi vele kapcsolatos volt, oly színben tüntette fel a törvényt, mintha segítségével az agrárius elemek túlsúlyukat akarták volna biztosítani a kereskedelem és ipar képviselőivel szemben. Mivel az az irány, melyet Tisza Kálmán főleg gazdasági téren meghonosított, ép ez utóbbi elemekre támaszkodott, természetes, hogy Tisza az összeférhetlenségi törvény ellen foglalt állást. De szava, mely egykor a legnagyobb kérdések sorsát is eldöntötte, most már nem bír ugyanezzel a súlylyal. Tisza már nem képviselt egy hatalmas pártot, még csak erős, szervezett párttöredéket sem és szava csak annyira esett latba, mint bármely ismeretlen nevű honatyáé. Még az sem használt, hogy Tisza Kálmán a pártból való kilépéssel fenyegetőzött, úgy hogy ő maga is jobbnak látta fenyegetését be nem váltani.

Aggodalmait azonban nem hallgatta el ezután sem. Utolsó nagy beszédét szeptember havában tartotta Nagyváradon. A ki tud a sorok közt olvasni, az e beszédből világosan kiolvashatta Tiszának az új alakulásokkal való elégtelenségét. Kivált azt hibáztatta, hogy Széll Kálmán sokkal kevésbé merev politikai praxisa, a szabadelvűpártot mindenféle oly elemnek nyitotta meg, melyek a szabadelvűség szempontjából kevésbé megbízhatók voltak. Élesen állást foglalt az agráriusokkal szemben, kijelentvén, hogy valaki lehet vagy agrárius, vagy szabadelvű, de nem mindkettő egyszerre és végre hibáztatta azt is, hogy Széll Kálmán annyira tartózkodik a választásoknak még alkotmányos befolyásolásától is, hogy azt sem mondja meg, mely jelöltek, vagy mely programok tetszenek neki leginkább. E fejtegetések ugyan beszéltettek magukról, de más következményekkel nem jártak. Sokan zsörtölődésnek vették azt, mi komoly és indokolt aggodalom volt és napirendre tértek felette. Sőt a nagyváradai választók az általános választásoknál hűtlének lettek Tisza Kálmánhoz, ki őket debreczeni bukása óta egy ciklust leszámítva, állandóan képviselte és függetlenségi jelöltet küldött a házba. Tisza, mint a református egyház legidősb főgondnoka, a főrendiházba került, de nem soká maradt ott, mert 1902 január havában sikerült neki Abrudbányán mandátumot szerezni. Igaz, hogy csak egy „*rotten borough*” mandátuma volt, — de mégis biztosított neki egy szerény helyet abban a házban, a melynek oly soká ő parancsolt.

Mandátumát különben fel nem használhatta többé.

Már 1901 tavaszán Tisza Kálmánon szívelgyöngülés jelei mutatkoztak és október havában, miután Tisza egy kis influenzáz állt ki, ezek a tünetek erősen fokozódtak, annyira, hogy december havában a szívelgyöngülés folytán már vízkórság állt be. Később pár hétre javulás állt be, de már január 4-én Tisza ismét nagy mértékben elgyöngült s azóta állapota majdnem állandóan rosszabbodott. Márczius 20-án válságosra fordult állapota és 24 órával később kétségtelen volt, hogy Tisza már nem élhet soká. Ettől fogva Tisza majdnem folyton eszméletlen kívül volt és azt csak 22-én reggel nyerte vissza pár pillanatra. Fia, Tisza István gróf, tudatta vele, hogy a király régi hívének hogyléte felől táviratban tudakozódott és a beteg azt mondta: »Köszönöm, köszönöm«. Azután ismét elveszítette eszméletét és nem is nyerte többé vissza. Virágvasárnapján, 1902. márczius 23-án reggel 7 óra 5 perczkor megszűnt élni.

Tisza Kálmán politikai pályájának méltatásában igen eltérő, szinte összegegyeztetetlen nézetek kerülnek felszínre. Vannak, kik Tisza Kálmánt csak erőszakos, durva despotának tekintik, a kire nézve csak egy politikai cél létezett t. i. saját súlyának és hatalmának növelése és kabinetjének fenntartása — és vannak, kik Tisza Kálmánt az Isten kegyelméből való államférfiak közé sorozzák és azt mondják róla, hogy más körülmények közt és más módon bár, de ugyanannyi szolgálatot tett az országnak, mint egy Deák vagy Andrássy. A magunk részéről nem szeretnénk beleesni sem az egyik, sem a másik végletbe. Igaz, hogy volt eset, mikor Tisza úgy viselkedett, mint egy despot, ki semmitől sem riadt vissza, mi saját hatalmát emelhetette, de el kell ismerni azt is, hogy volt idő, mikor a kormány hatalmának növelése szükséges volt. És viszont igaz, hogy Tisza Kálmán nagy és igen nehéz parlamenti csatákat nyert meg, de ha keresünk egy oly nagy államférfiúi alkotást, mely emlékét ércnél maradandóbban megörökíthette volna, hiába lesz minden igyekvésünk. Mindent összevéve bizonyos, hogy Tisza Kálmán uralkodása alatt az ország hatalmasan fejlődött és gyaradodott, hogy épen egy Tisza Kálmán egyéniségéhez hasonló férfi volt szükséges arra, hogy fejlődhessék és gyaragodhassék, és egy államférfiú, kiről ezt el lehet mondani, nyugodtan nézhet az utókor ítélete elé.

Államférfiúi tudása megfelelt sajátosságos szellemi képességeinek. Nem volt tökéletes, mert tökéletesség e világon semmiben sem létezik. Bizonyára gyakran esett tévedésbe, de alig volt olyan tévedése, mely mellett igen erős érveket fel nem lehetett volna hozni. Nem volt az a messzire tekintő államférfiú, ki minden cselekedeténél annak évtizedek multán beálló következményeit is tekintetbe vette volna, sőt gyakorlati észjárásánál fogva talán nem is hitt abban, hogy a jövőt ennyire meg lehessen ítélni, de a közvetlenül előtte fekvő célokat tisztán és világosan látta és mindig megtalálta a kellő eszközöket ezen célok megvalósítására. Az emberi intelligenciának két faja van. Vannak tág látkörű emberek, kiknek szeme távolabbi jövőbe hatol be, mint más, közönséges emberi szemek, de óriási látkörükben az egyes tárgyak elmosódnak, úgy hogy a részleteket alig látják szigorú, kétségtelen bizonyossággal megállapítható körvonalakban. És viszont vannak emberek, kiknek látóköre sokkal szűkebb határok közé szorul, de a mi ezeken a határokon belül van, azt oly világosan látják, hogy semmi apró részlet el

nem kerüli figyelmüket. Csak igen kevés államférfiú, pl. egy Széchenyi, egy Deák egyesíti magában az intelligencia mindkét fajtát, a másodrangú államférfiak vagy az egyikkel, vagy a másikkal bírnak. Eötvös József kizárólag az első kategóriába, Tisza Kálmán kizárólag az utóbbiba tartozott.

Igaz, hogy Tisza Kálmán ragaszkodott hatalmához, — hisz ezt minden államférfiúról el lehet mondani, ki soká uralkodott. Lord Rosebery mondja egy helyen, hogy a hatalmat ép úgy meg lehet szokni, mint az ópiumot vagy az absinthot: ha az ember egyszer megszokta, nem képes lemondani róla. Magunk is szükségesnek tartottuk volna, ha Tisza sokkal előbb mondott volna le a kormányról, de ki veheti rossz néven a hadvezértől, hogy nem adja meg magát, míg egy halavány reménysugár van arra, hogy kivágja magát. A hatalom olyan, mint valami izgató kártyajáték, — s az emberek sohasem játszanak szenvedélyesebben, mint a mikor veszíteni kezdenek. A politikai élet nagy izgalmai ő reá csak úgy hatottak, mint az iszákos emberre az oly italadagok, a milyenek mást azonnal levernek lábairól. A ki megszokja a háborút, annak lelkét megöli a béke. *Im Kriege selber ist das letzte nicht der Krieg.*

Hibái voltak, — hisz a nagy kvalitások és a nagy hibák egy és ugyanazon réten teremnek és ha valaki ment minden gáncstól, ez nem mindig a nagyság, de gyakran a tehetetlenség jele. Hibái ismeretesebbek mint előnyei, hisz az emberek oly ritkán szoktak beszélni azon erényekről, melyekkel valaki bír és oly gyakran beszélnek azokról, melyek valakiben hiányoznak. Különösen áll ez azokról a nagyokról, a kiket sorsuk a népek élére emelt. *Soll'n Dich die Dohlen nicht umschrein, musst nicht Knopf auf dem Kirchturm sein,* — mondja a német.

Gondolkodásmódja szabadelvű volt. Tudása nem nyugodott mély, szilárd alapokon és inkább gyakorlati tudás volt, mint alapos tudományos képzettség, de azért Tisza sohasem tartozott azok közé, kik nem bírnak sem érzékkel, sem érdekekkel az iránt, a mire okvetetlenül szükségük nincs.

Az európai műveltség iránt fogékonysággal bírt a nélkül, hogy erős magyaros gondolkozása ez által lényegesen módosult volna. Foglalkozott sok mindennel, a miről környezetének halavány sejtelve sem volt, olvasott könyveket és folyóiratokat, a mennyire ezt nagy elfoglaltsága megengedte, de nem kérkedett műveltségével. Egyáltalában zárkózott és hideg ember volt, ki beszédbe csak akkor ereszkedett, ha szükség volt rá.

Mint szónok nem állt a legelső sorában. Kifejezési módja nem volt eléggé világos, — talán azért, mert túlságosan óvatos volt. Szavai mindenféle értelmezésnek tág tért nyitottak, mondatfűzése zavaros volt, sőt igen gyakran befejezetlenül is hagyta mondatait. A képzelőtehetségnek kevés nyomát találjuk beszédeiben, találó hasonlatok, költői metaphorák hiányoznak bennük. Előadása sem volt vonzó. Vékony, későbbi időkben alig hallható hangja volt, melyet a legkisebb parlamenti vihar elnyelt, lelkesedés, mély érzések sohasem látszottak rajta. Lassan beszélt, mintha minden szavának súlyát behatóan mérlegelte volna, s mindig szigorú tárgyi érvelésekre szorítkozott. Ötven évvel ezelőtt az ilyen szónokot meg sem hallgatták volna. De ő a szónoklás terén is a kor gyermeke volt. Mert saját-ságos fejlődésen ment át a szónoki művészet is a múlt század folyamán. Ha a század elején élt nagy szónokok beszédeit olvassuk, melyek egykor egész Európát lebilincseltek, ezek ránk a kongó üresség benyomását teszik. Az, a mi a század-eleji parlamentekben tapsviharokat szült, a század végén álpathosnak tűnt fel. Száz évvel ezelőtt a parlamentek egy tüzes ifjú nyelvén beszéltek, ma a meglett férfikor higgadt-ságával vitatják meg a kérdéseket. Ebbe az új szónoklási stílusba beletaláltak a Tisza Kálmán száraz beszédei is. Neki a szónoklás nem volt öncél, mint sok nagy szónoknak, — erre nem is volt eléggé hiú. Ha beszélt, mindig volt valami célja, és előadási modorának minden szárazsága mellett is elég bő register állt rendelkezésére, hogy különböző hangon beszélhessen, a szerint, hogy milyen hangot kívánt meg az adott cél. E registerek közül egyiket sem kezelte oly ügyességgel, mint a gúnyt, az iróniát és a sarcasmust, mely maró élességében egyenesen megsemmisítette az ellenfeleket. A parlamenti harczokban nem az az ember volt, ki tompa fegyverekkel, melyek senkit sem sérthetnek, csak kiütni akarja ellenfelei kezéből a fegyvert, a nélkül, hogy őket bántaná. Ez a harczmodor, melyet újabban Széll Kálmán honosított meg nagy sikerrel, nem felelt meg Tisza Kálmán sokkal ridegebb egyéniségének. Ő a legélesebb fegyverekkel küzdött, melyek mindig sebeket ejtettek, és igen gyakran meg is elégedett azzal, hogy sebeket ejtsen, a helyett, hogy ellenségeit erős érvekkel lefegyverezte volna. Természetes, hogy ily körülmények közt a Tisza által megvitt harczok a mostani parlamenti küzdelmekhez úgy aránylanak, mint két ellenfélnek élet-halálra

szóló párviadala egy bandageokkal és tompahegyű kardokkal első vérre megvitt párbajhoz.

Sokan rossz embernek tartották Tisza Kálmánt, pedig ez nagy tévedés volt. Politikai egyéniségéből nem lehet magán-egyéniességére következtetni, »Man kann im Herzen Milde tragen und doch mit Kolben um sich schlagen.« Igaz, hogy Tisza kissé rideg volt. Rideg volt ellenfeleivel szemben, rideg barátaival szemben, de nem ismert ellenfelei ellen engesztelhetlenséget, barátai iránt pedig hűséges odaadással viseltetett. Soha senkit fel nem áldozott, ki hívének szegődött, inkább talán képes lett volna arra, hogy saját maga ott hagyja a hatalmat. De szíve leginkább akkor dobbant hangosabban, ha fiáról volt szó. Megható volt nézni, hogy még a legutóbbi időben is az öreg államférfiú mily odaadással hallgatott minden szóra, mit fia a parlamentben kiejtett. Tisza, kis szikár alakjával utóbb már csak mint egy árnyék suhant végig a folyosókon és utcákon, ilyenkor csöndesen meghúzódott a ház valamelyik sarkában és halkán bólintott, ha olyasmit hallott, mi különösen megragadta figyelmét. A szeretet, melyet fia iránt táplált, kiben politikájának hivatott folytatóját látta, volt talán a legszorosabb kapocs, mely őt bukása után is a politikához fűzte.

Hogy becsületességét, kezeinek tisztaságát soha senki kétségbe nem vonta, azt fölösleges kiemelnünk. Csak egy ízben, a Bánffy ellen folytatott obstrukció alkalmával, próbálta meg egy ellenzéki képviselő, hogy Tisza működését úgy tüntesse fel, mintha abban az anyagi haszonra való törekvésnek is nagy szerepe lett volna. Akkor felkelt fia, Tisza István gróf, és kijelentette, hogy apja nemcsak hogy meg nem gazdagodott miniszterelnöksége alatt, de egyenesen elhanyagolta vagyoni ügyeit, úgy hogy bukása után nagynehezen kellett azokat rendbeszedni. Tisza Kálmán fiának beszédje alatt a szélső jobboldal egy hátsó padján húzódott meg és finom, ezer apró ránczczal telerajzolt száraz kezében idegesen gyúrte össze kis fekete selyem sapkáját, mely rendesen megvédelte kopasz fejét a képviselőházban uralkodó légvonat ellen. »Ez igaz! Ez igaz!« suttogta oly halkán, hogy csak a közelállók hallhatták.

Élete utolsó éveiben külsőleg igen összement. Már mikor a kormányról lelépett, legalább tizenöt évvel idősebbnek látszott. A kormányon eltöltött évek harci esztendőök voltak és duplán számítanak. Akárhány nyolczvanéves aggastyán volt a képviselőházban is, ki fiatalabbnak látszott nálánál. De azért

mindaddig, míg betegsége meg nem akadályozta benne, rendes látogatója volt a háznak, hol úgy járkált, mint egy kísértet a régi időkben, egész új, eltérő gondolkozású nemzedék között, a melyben mindinkább szaporodtak azok is, kik Tisza Kálmánt már csak könyvekből, a történelemből ismerték.

Mert Tisza Kálmán túlélte önmagát. Még életében új kor vette kezdetét, mely nagy részben reakció volt azon hibák ellen, a melyekkel Tisza politikai rendszere járt, — mert hisz minden politikai rendszer hibákkal jár, ha bizonyos időn túl tartja magát. Ezen reakció közepes-közepén érte őt a halál és így természetes, hogy nagy, imponáló melegséggel a részvét sem nyilatkozott meg. A képviselőházban régi, nagy ellenfele, Apponyi Albert mondott róla búcsúztatót. Ki veheti neki rossz néven, hogy daczára azon szép gondolatoknak, melyeket búcsúztatójába beleszótt, nem tudta megérinteni azokat a húrokat, melyek Tisza Kálmán régi híveinek lelkében a halál hírére megcsendültek? És Széll Kálmán, ki a kormány nevében hozzáfűzött pár szót az elnöki búcsúztatóhoz, hogy tudta volna eltalálni azt az igazi őszinte melegséget, a melyet az alkalom megkívánt volna, mikor arról kellett beszélnie, ki magában a szabadelvűpártban egyedüli félelmes ellensége volt? Évek fognak még eltelni, míg Tisza Kálmánnak egy elfogulatlanabb utókor igazságot fog szolgáltatni, de e kor el fog jönni és oda fogja állítani Tisza Kálmánt az őt megillető helyre, ha nem is Deák és Széchenyi *mellé*, de mindenesetre nem messze mögéjük.

Dr. Gratz Gusztáv.